

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ЗРАДИ ДЕРЖАВИ І МОНАРХА У «ПРАВАХ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД»

У статті розкрито результати дослідження положень «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, розроблених Кодифікаційною комісією Гетьманщини та спрямованих на охорону маєстату російського імператора в українських землях. Кримінально-правовий аналіз відповідних правових норм здійснено крізь призму об'єктивних і суб'єктивних ознак протиправних діянь, а також видів покарань, у тому числі стягнень і обмежень матеріального характеру, котрі мали застосовуватися судом до зрадників та їхніх близьких родичів. Зроблено висновки про сутнісний зв'язок положень названої правової пам'ятки з положеннями Статуту Великого князівства Литовського.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, види покарань, зрада монархові, зрада державі.

Постановка проблеми та її актуальність.

Ідея кодифікації українського права часів Гетьманщини, за повідомленнями М. П. Василенка, який досліджував «Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием: «Права, по которым судится малороссийский народ», О. Ф. Кістяківського, виникла у членів групи, що здійснювала переклад національного права на «російській діалект». Проте політико-соціальні умови для його кодифікації склалися задовго до XVIII століття і були вони достатньо ґрунтовними, що підтверджується такими даними:

– правові відносини в державі одночасно регулювалися гетьманськими універсалами, окремими положеннями Статуту Великого князівства Литовського, Магдебургським правом, низкою рукописних збірок цих актів («Аксес», «Ексцерпт») та правовими звичаями [1, с. 256–272];

– суддівський склад, за даними відомого правника XVIII століття Ф. О. Чуйкевича, описаними К. А. Вислобоковим, «втративши під час війн старі досвідчені кадри... не відповідав вимогам часу і нових обставин», що склалися у державі [2, с. XII–XIII].

В умовах функціонування такої складної системи права і проблем в організації та здійсненні судочинства в Гетьманщині російське керівництво, мало що розуміючи в українських правах, не лише вимагало їх перекладу зрозумілою для нього мовою, але й схияло українське населення до звернення за захистом прав до російських установ. Це загрожувало українцям поступовим підпорядкуванням під юрисдикцію російських законів та судових інституцій і ліквідацією автономії України, що була започаткована за часів геть-

манства Богдана Хмельницького в 1654 році на Переяславській раді.

У зв'язку з цим, на нашу думку, доволі цікавими є правові погляди представників української еліти, які брали участь у кодифікації «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (далі – Права), на питання кримінально-правової охорони маєстату російського монарха в Гетьманщині [3, с. XLIX]. Вважаємо за необхідне, в першу чергу звернути увагу на те, що склади злочинів та інші правові положення, які підлягали нашому дослідженню, укладачі Прав помістили в артикулах 1–8 Глави 3 «О высочайшей чести и власти монаршей». Їх догматичний аналіз здійснений нами за виданням Прав, підготовленим вченими Інституту держави і права ім. В. М. Корецького та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України.

Актуальність теми підтверджується відсутністю в Україні сучасних комплексних догматичних досліджень кримінально-правових положень Прав, спрямованих на охорону маєстату монарха Російської імперії та його безпеки в Гетьманщині.

Аналіз досліджень і публікацій. Положення Прав вивчали такі відомі українські науковці, як І. Й. Бойко, М. П. Василенко, О. Ф. Кістяківський, О. В. Козаченко, М. Є. Слабченко, А. П. Ткач, М. Д. Чубатий та інші. Окремі кримінально-правові аспекти цієї правової пам'ятки дослідив і оприлюднив автор статті.

Мета статті – поширення в середовищі зацікавлених осіб результатів поглибленого наукового дослідження проблем генезису і розвитку українського кримінального права та кримінально-правової охорони маєстату російського монарха.

Виклад основного матеріалу. Права є першим проектом національного правового акта, в якому укладачі сформулювали систему положень, що характеризували сутність абсолютної влади самодержавного монарха і передбачили кримінально-правові засоби його охорони на автономній території козацької держави. Влада цієї особи називалася у Правах верховною і такою, що визначена та встановлена Богом. Устави і укази монарха всі піддані зобов'язані були визнавати за право. Ніхто інший, крім монарха, на майбутнє не міг вводити закони і встановлювати права. Він же традиційно визнавався верховним суддею тощо (пункти 1, 2 арт. 1 Гл. 3). Передбачивши перелік суб'єктів правових відносин, тобто природних українців (за імперською термінологією – малоросіян), осіб, які не були жителями Гетьманщини, але мали на її території маєтки, іноземців, які проживали у названій державі або прибули до неї на короткий час, укладачі визначили, що всі вони в усіх справах повинні судитись за Правами (арт. 1 Гл. 1). Територія тогочасної Гетьманщини, де мав діяти цей акт, чітко позначена на історичній карті «Україна в 1714–1768 роках» [4, с. 70].

Крім того, з назви арт. 1 Глави 1 «О силе и важности правъ малороссійскихъ» вбачається, що після кодифікації цього акта російський монарх мав лише підтвердити закріплені в ньому положення, а не встановлювати для українців нові права (пункт 1 арт. 1 Гл. 3). Це й не дивно, адже українці на той час суворо дотримувалися своїх прав, основа яких була сформована в історичних глибинах руського державотворення і закріплена в Руській Правді, статутах великих князів руських, церковних статутах, Судебнику Великого князя Казимира IV 1468 року, Статуті Великого князівства Литовського в редакціях 1529, 1566, 1588 років та інших джерелах, зокрема судових.

Таким чином, на нашу думку, упорядники заклали у проект Прав ідею територіального принципу притягнення до кримінально-правової відповідальності осіб, які вчинили протиправні діяння на території Гетьманщини, незалежно від їх походження, підданства, місця проживання, стану, займаної посади та інших ознак гідності.

Артикул 2 Глави 3 Прав, що мав назву «О преступникахъ противъ маестата государева», укладачі розділили на 8 пунктів, у кожному з яких передбачали певні підстави притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили протиправні дії стосовно маєстату государя. Звертаємо увагу, що цей вид протиправних

дій достатньо суворо карався у XVI–XVII століттях за положеннями Статуту Великого князівства Литовського [5, с. 154–159]. Більше того, ще у римському праві використовувалося словосполучення «*crimen laesae maiestatis*», яке означало злочин, а саме завдання шкоди величності государя або зраду держави [6, с. 46]. З наведеного вбачається, що в Російській імперії монарх і держава складали єдине ціле, тобто монарх уособлював законодавчу, виконавчу і судову гілки єдиної самодержавної влади, а тому й злочини проти величності государя і зради держави становили певну системну цілісність.

Результати аналізу об'єктивних ознак складів злочинів, закріплених в арт. 2 Глави 3 Прав, дають підстави стверджувати, що їх родовим об'єктом мали бути суспільні відносини у сфері охорони величності російського монарха та державної безпеки. Одночасно укладачі достатньо повно розкрили об'єктивну сторону системи суспільно небезпечних протиправних діянь, вчинення яких передбачало сувору відповідальність винних осіб. До цієї системи належали такі дії:

– здійснення змови на бунт або завдання шкоди здоров'ю монарха, що не було доведено до кінця (пункт 2 арт. 2);

– здійснення змови на заподіяння шкоди здоров'ю і позбавлення життя монарха та досягнення цієї мети (пункт 3 арт. 2);

– посягання на государя засобами чародійства або отрути особою жіночої статі; посягання осіб чоловічої або жіночої статі на членів монаршої сім'ї з метою завдання шкоди здоров'ю або позбавлення життя, коли злочин закінчено (пункт 4 арт. 2);

– збирання війська, озброєних людей з метою захоплення монаршого престолу за життя чи після смерті государя або у його спадкоємців, у тому числі зі співучасниками (пункт 5 арт. 2);

– здійснення змови, листування, зв'язок через посильного з супротивником, надання йому порад на шкоду государеві або державі, оберігання ворога будь-якими способами і засобами, сприяння йому способом повідомлення монаршої таємниці, зокрема щодо його намірів, уставів і справ, або надання допомоги зброєю, грошима чи іншим таємним чи явним чином, зокрема й способом бездіяльності – недонесення про вчинення кимось описаних діянь, якщо особа знала про них (пункт 6 арт. 2);

– вивезення і продаж ворогові таємно або явно військової зброї, металу, в тому числі свинцю, стріл, пороху, селітри й інших військових чи харчових припасів для людей і тварин (пункт 7 арт. 2);

– зрадницьке введення ворожого війська на територію государевої держави або безпідставна передача (внаслідок зради) супротивнику міста чи фортеці (пункт 8 арт. 2).

В окрему групу укладачі виділили об'єктивні ознаки злочинів, закріплених в артикулі 5 Глави 3 Прав, що мав назву «О преступленіи противу маестата государева словомъ или писмомъ, и о доносителяхъ». Їх родовим об'єктом мали бути суспільні відносини у сфері кримінально-правової охорони особистої честі і гідності монарха та інших осіб у зв'язку з виконанням ними державних функцій. Об'єктивну сторону положень арт. 5 становила струнка система протиправних дій, зокрема й вербальної форми.

Наприклад, злочинними вважалися образливі або інші «злі» слова на адресу монарха або членів його сім'ї, висловлені в усній або письмовій формі, тобто через підписані або анонімні листи (пункт 1 арт. 5); зухвале вираження огидливих слів проти указу монарха (пункт 2 арт. 5); вчинення неправдивого доносу стосовно справ державного значення (пункт 4 арт. 5); називання керівником бунтівниками або зрадниками своїх підлеглих або володільцем своїх служників чи підданих за вчинені ними протиправності, непослух, здійснені в компанії, в розмовах або під час сварки, хоч ці слова не стосувалися реального бунту або зради тощо (пункт 5 арт. 5).

В артикулі 7 Глави 3 Прав, що мав назву «О уходящихъ изъ государства в неприятелскую землю», передбачалися підстави кримінально-правової відповідальності особи підданої монарху, яка залишила державу і перейшла на бік супротивника. Метою таких дій мала бути зрада государя і нанесення йому та державі шкоди. Беручи до уваги, що укладачі в деталях не назвали конкретних наслідків, що мали настати від протиправного залишення держави і переходу на бік ворога, можна припустити, що злочинець, вчиняючи вказані дії, міг завдати державі шкоди у вигляді порушення її суверенітету, економічної, політичної, військово-оборонної та інших видів безпеки. В умовах реального розслідування зради держави слідчий зобов'язаний був би у кожному випадку виявляти види наслідків, що настали б від зрадницьких дій злочинця, і давати їм юридичну оцінку.

З переліку наведених ознак об'єктивної сторони складів злочину, визначених в арт. 2, 5, 7 Глави 3 Прав вбачається, що основу суспільно небезпечних дій, які мали криміналізуватися у Гетьманщині з метою кримінально-правової охорони маєстату російського монарха, були:

– посягання на життя, здоров'я, честь і гідність глави держави та членів його сім'ї;

– посягання на монаршу владу (престол);

– посягання на систему монаршого управління державою;

– посягання на систему обороноздатності держави шляхом зради інтересів держави і монарха, економічного та військового сприяння ворогові у його протиправних діях.

Кожна з таких дій, залежно від стадії її завершення чи припинення, передбачала досягнення відповідних злочинних наслідків: настання смерті, завдання шкоди здоров'ю, приниження честі і гідності монарха або членів його сім'ї, захоплення влади в державі чи на певній частині її території тощо.

Укладачі Прав достатньо чітко вказали суб'єктивні ознаки злочинів, спрямованих проти маєстату монарха та на зраду держави.

Так, аналіз положень Прав свідчить, що суб'єктами кримінально-правової відповідальності за різних підстав могли бути особи чоловічої статі, які досягли 16-річного віку, та жінки, старші 13-річного віку (арт. 10 Гл. 24). Суб'єктами злочинів досліджених нами були природні українці, інші особи – піддані російського монарха або іноземці, які вчиняли відповідні протиправні діяння на території Гетьманщини і при цьому не були психічно хворими («позбавленими розуму» та «природними дурнями»). У Правах на позначення осіб, які всупереч закону вчинили визначене у них діяння, тобто суб'єктів аналізованих злочинів, використовувалися займенники «хто», «будь-хто», «той хто». В окремих випадках укладачі конкретизували суб'єкт вчинення певного злочину. Це вбачається з положення пункту 4 арт. 2 Глави 3, де суб'єктом злочину у виді чаклунства чи отруєння монарха визнавалася жінка («если бь кто и от женска пола дерзнуль...»). Проте коли такі ж протиправні дії вчинялися стосовно членів монаршої сім'ї, покаранню підлягали «обоого пола преступники». Що ж стосується психічно хворих або недоумків, то в пункті 6 арт. 5 Глави 3, який передбачав відповідальність за злочини проти монаршого маєстату, вчинені в усному або письмовому вигляді, зазначалося: «Якщо хто від втрати розуму, а не притворяючись, у вищенаписаному згрішив, то такому у вину того не ставити, а утримувати його як у Главі 20 в артикулі 44 в пункті 2 про позбавлених розуму написано».

Укладачі Прав детально розглянули суб'єктивну сторону складу кожного дослідженого нами злочину, визначеного у Главі 3 Прав.

Аналіз змісту таких протиправних дій вказує на те, що вони могли вчинятися лише умисно. Більше того, в окремих нормах автори Прав звертають увагу на сутність психічного ставлення злочинця до вчинюваних ним незаконних дій та їх наслідків: «злое умышленіє на здореве и животь государевъ» (пункт 3 арт. 2), «кто б... умышляль о похищеніи престола» (пункт 5 арт. 2), «кто бы от подданных... ушелъ изъ государства... с умышленіємъ злымъ» (пункт 1 арт. 7). На нашу думку, словосполучення «злой умисел» застосовано щодо випадків, коли особа завідомо задумує вчинення протиправної дії, усвідомлюючи її суспільно небезпечний характер, передбачаючи суспільно небезпечні наслідки і бажаючи їх настання.

Для аналізованих злочинів є характерною така ознака суб'єктивної сторони складу, як мета, тобто те, до чого злочинець прагне, чого хоче досягти. В положеннях Прав мета протиправної дії додатково підкреслюється терміном «умyshленіє». Це вбачається, наприклад, зі змісту пункту 2 арт. 2 Глави 3 – «умyshленіє имелъ на здореве государево», пункту 1 арт. 7 Глави 3 – «ушелъ изъ государства в непріятелскую землю, с умышленіємъ злымъ, чтобы зделать измену и вредъ государю и государству».

Варто зауважити, що укладачі Прав усвідомлювали важливість встановлення вини особи у вчиненні злочинів проти маєстату монарха. У пункті 1 арт. 6 Глави 3 вони зазначили, що докази у справах проти государя мають бути явні, ясні, підтверджені достовірними письмовими документами або свідченнями не підозрілих людей, даними під присягою, тощо.

Автори Прав приділили значну увагу попередженню та своєчасному припиненню вчинення злочинів проти монаршого маєстату засобами кримінально-правового регулювання. Зокрема, особи, які знаючи про підготовку до злочину або беручи безпосередню участь у ній, не відмовилися від протиправних дій та своєчасно не повідомили про них відповідні державні органи підлягали суворій відповідальності поряд із суб'єктами, що вчинили злочин. Про це свідчить зміст таких положень Прав:

– якщо хтось перебував у складі групи бунтівників, але в цьому не розкався і не повідомив про них, то він несе відповідальність нарівні з іншими бунтівниками (пункт 3 арт. 4 Гл. 3);

– якщо хтось потрапив під вплив шпигуна або знав про нього і не затримав його або не повідомив про це, то він, як і зрадник, має бути покараним (пункт 5 арт. 4 Гл. 3). З наведеного поло-

ження вбачається, що укладачі на той час вживали терміни «шпигун» та «зрадник» як синоніми;

– дорослі сини особи, винної у злочині проти монаршого маєстату, та зрадника держави, які знали про протиправну діяльність батька і не повідомили про неї, каралися нарівні з батьком (пункт 1 арт. 3 Гл. 3).

У той же час прощення, тобто звільнення від відповідальності, передбачалося для осіб, які, ставши бунтівниками або зрадниками, розкалялись і завчасно та правдиво повідомили органи влади про злочинний намір (пункти 1, 2 арт. 4 Гл. 3).

Не притягувалися до відповідальності діти, зокрема доньки, та дружина злочинця, які не знали про незаконну діяльність глави сім'ї (родини). Вони лише позбавлялися права спадкувати ту частину маєтків, що після його засудження переписувалася на користь держави в особі монарха (пункти 3–5 арт. 3 Гл. 3).

Привертає увагу розв'язання укладачами проблеми відповідальності осіб, які підозрювались у вчиненні злочинів проти монарха та у зраді держави, але через страх зазнати катувань під час слідства та бути засудженими до смертної кари наклали на себе руки. У цьому випадку, якщо вина самогубця була доведена, усе його майно відписувалося монарху, а тіло покійного волочили по вулицях кіньми «на страхъ прочіимъ». Якщо ж спадкоємець такого померлого знав про його злочин і сам брав участь у ньому, то він позбавлявся не тільки права успадковувати маєтки, але й честі та життя, звільнення цієї особи від покарання передбачалося лише у разі, якщо на час вчинення батьком злочину вона не досягла повноліття або довела, що їй не було відомо про протиправну діяльність батька (пункти 2, 6, 8 арт. 3 Гл. 3).

Види покарань, які мали застосовуватись щодо осіб, що вчинили злочини проти монаршого маєстату, за способом і наслідками їх реалізації можна поділити на три групи. До першої належить смертна кара, яка мала виконуватись такими способами: четвертування, тобто розрубання тіла на чотири частини (пункти 5, 6, 8 арт. 2 Гл. 3); спалення живцем (пункт 4 арт. 2 Гл. 3); катування, яке мало завершитися смертю засудженого (пункт 3 арт. 2 Гл. 3); відрубання голови (пункт 7 арт. 2 Гл. 3). До другої групи входить такий вид покарання, як позбавлення честі. Характеризуючи його правову сутність, професор Я. Падох стверджував, що вона полягала у позбавленні «засудженого привілеїв шляхетського стану, в тім числі і права на посади» [7, с. 50].

До третьої групи кримінально-правових покарань належало вилучення у засудженого маєтків («именія»), які передавалися державі в особі монарха (пункти 2, 3, 5, 8 арт. 2, пункт 3, 8 арт. 3 Гл. 3). Зауважимо, що воно за своєю сутністю є подібним до сучасної конфіскації майна. Різновидом цього виду покарання було вилучення в особи, яка незаконно вивозила з держави у ворожу країну зброю, припаси тощо, усіх її пожитків і предметів злочину та їх передання до «монаршої казни» (пункт 7 арт. 2 Гл. 3).

Варто зазначити, що надзвичайна суворість названих покарань обтяжувалася ще й тим, що санкції повинні були застосовуватися до винної особи у повному обсязі, інколи у певній послідовності. Наприклад, підсудних, які змовилися вчинити посягання на здоров'я і життя монарха і досягнули мети, необхідно було «лишити честі і усіх маєтків і піддавши особливим, надзвичайно болісним катуванням без будь-якого помилування, покарати смертю» (пункт 3 арт. 2 Гл. 3).

Якщо ж злочинець утік за кордон і не було можливості його повернути, то згідно з пунктом 1 арт. 7 Гл. 3 він визнавався таким, що втратив честь, тобто зрадник. Це супроводжувалося повідомленням у відповідних публікаціях, або його портрет («образ») мав бути повішеним на шибениці.

Проведене дослідження дало підстави для таких **висновків**:

1) Права є проектом кодифікованого правового акта, в якому на високому законодавчому рівні сформовано систему правових норм, спрямованих на комплексне регулювання й охорону суспільних відносин, що були характерними для Гетьманщини в першій половині XVIII століття;

2) в основу Прав, зокрема їх положень, спрямованих на охорону маєтату глави держави, були покладені ідеї, закріплені в аналогічному інституті Статуту Великого князівства Литовського в редакціях 1529, 1566, 1588 років;

3) внесення до Прав положень, спрямованих на кримінально-правову охорону монарха-самодержця на території Гетьманщини, підтверджують підготовку українських урядових структур до тісніших і чіткіше врегульованих, але автономних правових відносин із Російською імперією;

4) кримінально-правові норми Прав, у яких передбачені підстави для притягнення до відповідальності осіб, винних у посяганні на суспільні відносини у сфері охорони безпеки функціонування Гетьманщини як автономної частини Російської імперії і діяльності її монарха в україн-

ських землях, сформульовані з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних ознак відповідних складів злочинів;

5) санкції за посягання на маєтат російського монарха і за зраду держави визначені з урахуванням соціальної цінності цих інститутів, суспільно небезпечного характеру аналізованих злочинів, особи злочинця і відповідали умовам та історичному періоду розвитку Гетьманщини;

6) позитивною рисою положень Прав, які були спрямовані на кримінально-правову охорону маєтату монарха та державної безпеки, було скасування юридичної відповідальності родичів злочинця, які не знали про його протиправну поведінку, а також заохочення потенційних злочинців до завчасної відмови від вчинення злочинів та повідомлення про їх підготовку відповідних представників влади.

Література

1. *Василенко М. П.* Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття / М. П. Василенко // *Вибрані твори у 3-х т.*: Т. 2. Юридичні праці / упор.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук, А. Ю. Іванов, Є. В. Ромінський; Відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. – К.: Юридична думка; Академперіодика, 2006. – 560 с.

2. *Вислобоков К. А.* Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // *Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.* / Відп. ред. і передм. Ю. С. Шемшученко; упор. і нарис К. А. Вислобоков. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – 547 с.

3. *Список членів Кодифікаційної комісії (додаток)* // *Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.* / Відп. ред. і передм. Ю. С. Шемшученко; Упор. і нарис К. А. Вислобоков. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – 547 с.

4. *Україна в 1714–1768 роках* // *Атлас історії України*. – К.: Державне науково-виробниче підприємство «Картографія», 2012. – 152 с.

5. *Колос М.* Литовский Статут: уголовно-правовая ответственность за измену государству и Великому князю Литовскому / М. Колос // *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. – 2014. – № 5. – С. 154–159.

6. *Латинская юридическая фразеология* / Сост. Б. С. Никифоров. – М.: Юридическая литература, 1979. – 264 с.

7. *Падох Я.* Нарис історії українського кримінального права / Я. Падох. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 131 с.

М. И. Колос

Криминализация измены государству и монарху в «Правах, по которым судится малороссийский народ»

В статье рассматриваются положения «Прав, по которым судится малороссийский народ» 1743 г., разработанные Кодификационной комиссией Гетманщины и направленные на охрану маестата российского императора на украинских землях. Произведён уголовно-правовой анализ соответственных правовых норм сквозь призму объективных и субъективных признаков противоправных деяний, а также видов наказаний, в том числе взысканий и ограничений материального характера, применяемых судом к изменникам и их близким родственникам. Сделаны выводы о сущностной связи положений указанного правового документа с положениями Статута Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: уголовная ответственность, виды наказаний, измена монарху, измена государству.

M. Kolos

The criminalization of the treason against the state and the monarch in the «Rights, according to which the people of Malorossia are judged»

The article shows the results of the research of the provisions of the «Rights, according to which the people of Malorossia are judged» of 1743, aimed at protecting the majestat of the Russian emperor on the Ukrainian lands by the Hetman Codification Commission. The criminal and legal analysis of the relevant legal provisions was made in the light of objective and subjective features of illegal actions, as well as the types of punishment to be applied by the court to traitors, and penalties and material restrictions proposed to be imposed on them and their close relatives. The conclusions are made about the essential connection of the provisions of the mentioned legal document with the provisions of the Statute of the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: criminal liability, types of punishment, treason of a monarch, state treason.